

ИСТОРИЧЕСКИ

ТОМ 81

№ 3, 2025

ПРЕГЛЕД

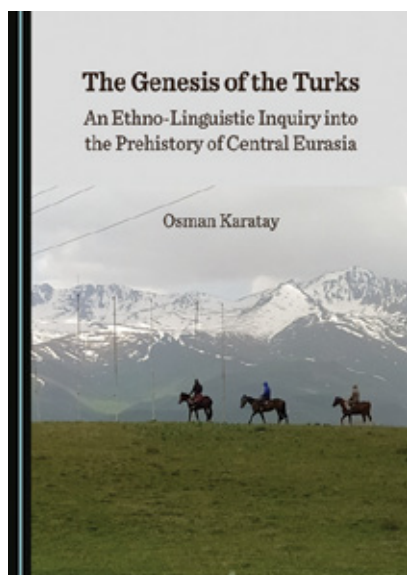
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ЩРИХИ В РАЗВИТИЕТО НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТЮРКОЛОГИЯ

*Проф. д.и.н. Валери Стоянов
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките*

1.

OSMAN KARATAY. The Genesis of the Turks. An Ethno-Linguistic Inquiry into the Prehistory of Central Eurasia. Cambridge Scholars Publishing, 2022. 524 pp.

Това задълбочено изследване на турския историк и тюрколог Осман Каратай ми напомни времето от началото на новото хилядолетие, когато след разпада на СССР някои рускоезични автори поставиха въпроса за ролята на „тюркския фактор“ в етногенетичното оформяне на европейското пространство. Тогава получих на служебния си имейл препратки към новоизлезлите исторически публикации на Юрий Николаевич Дроздов, кандидат на техническите науки, който се бе заел да отрази „тюркския период“ в ранната европейска история (DROZDOV 2008; DROZDOV 2011; DROZDOV 2018). През годините на

„прехода“ у нас също се нароиха изследователи на най-древното българско минало, запълващи необятното поле на т.нар. алтернативна история. Сред тях имаше инженери, икономисти, математици и всякакви други специалисти извън сферата на историческата наука. Това ме накара да се отнасям с предпазливост към лансираните нови идеи, макар някои от тях да съдържаша полезни информационни „кълнове“ с потенциал за бъдещо развитие. Подобен развой ни предлага сега трудът на проф. Осман Каратай, който, излизайки извън традицията на теоретичната тюркология, подлага на проверка отдавна загатвани взаимовръзки, за да очертае с достатъчна убедителност една по-различна картина на пред-историческото евразийско минало.

Авторът е виден специалист в областта, завеждащ Департамента по история на Института за тюркски проучвания към Егейския университет в Измир, Република Турция. Книгата му е разширен и допълнен превод на изследване, обнародвано през 2011 г. и станало бестселър в страната, претърпявайки множество издания (23-о през 2022 г., а има и по-ново от 2024 г. (KARATAY 2011). В английския превод са вмъкнати допълнителни материали – почти две трети от съдържанието е било наново написано, така че се е получил съвсем нов труд, три пъти по-обемист от турския оригинал. Ученият си дава сметка за „хлъзгавостта“ на темата, особено когато се предлагат интерпретации, противоречащи на традиционните схващания. Ето защо той се придържа към утвърдената методология, но я прилага в по-разширена изследователска полоса, стъпвайки на заключенията на авторитетите в една или друга област.

Във встъпителния текст авторът се опитва да дефинира понятието „тюрки“, с което се обозначават около 185 милиона души, разпръснати в 7 независими държави и около 11 самоуправляващи се региона. Той изхожда от презумпцията, че един етнически процес не може да бъде спрял – той или продължава напред с асимилацията на други етноси в собствената народностна група, или върви назад, когато собственият народ се разтвори в други нации, но оставя следа било в названието, или в генетичния им състав. Името „тюрк“ идва от племенния съюз на т.нар. *къок тюрки* (небесните, сини тюрки), доминирал в евразийската степ през VI–VIII в. и обединил в едно различни групи от племена и кланове, чиито потомци са определяни днес като „тюркски“.

Глава първа предлага опит за кратка история на тюрките. Обикновено нейното начало бива търсено в източноазиатската империя на *сюн-ну* (т.нар. източни хуни), но авторът се опитва да го проследи до времето на *саките*, чиято етническа и езикова идентичност са обект на дебати. Тяхната конфедерация колабира през V в. пр.Хр. и на нейно място възникват други племена и съюзи, сред които най-важни били *сарматите* на запад и *сюн-ну* – в източните степи на Евразия. Ученият проследява последователно сменящите се доминации на хуни (вкл. белите хуни – ефталити, конфронтиращи се със сасанидски Иран), на авари и къок-тюрки, на уйгури, киргизи и тюргеши, за да разгледа след това процеса на ислямизация сред тюркските народи. Той отчита, че до IX в. християнството и ислямът са били имперски религии – франкската (римо-германска), византийската и ислямската. С малки изключения (Грузинското, или Абхазко царство) в никоя от двете основни религии е нямало независими държави. И обрат-

но – приемането на исляма или християнството е означавало да се встъпи под управлението на съответната империя. Тъкмо това е бил основният мотив на хазарите да ги отхвърлят и да прегърнат юдаизма. И само двете „булгарски“ държави успяват да запазят независимостта си – тази край Дунава се откъснала от религиозния авторитет на Византия, а между земите на волжките българи и най-близките граници на халифата е имало над 1000 км разстояние. Като разглежда старите вярвания на тюрките, вкл. т.нар. *тенгризъм*, авторът определено смята, че податките за сходство на вярата в един бог – създател на всичко, и тази при исляма несъмнено е улеснило конвертирането. Той проследява развоя след разпадането на западната *къок*-тюркска държава през 630 г., довело до основаването на Хазарския каганат и независимост на „булгарите“ с техните две държави, миграциите на печенези, (о)гузи и кумани/кипчаки, монголската инвазия през XIII в., променила облика на политическата карта на обширни райони в евразийското пространство – от Източна Европа до Индия и Китай, като навсякъде ролята на местните тюркски администратори е добре очертана, за да се стигне до Османската империя и нейния приемник в лицето на републиканска Турция.

Във втората глава се разсъждава върху методологията – как да се оцени раждането на един народ? Обикновено тюркската родина се търси в Алтайските планини. Това се дължи на общоприетата рамка – тюрките да са част от „Алтайския свят“, защото езикът им се причислява към Алтайското лингвистично семейство. Не се отчитат легендите за *къок*-тюрките, поставящи произхода им на север от Каспийско море. Смята се, че ранните територии на тюрките са били населявани някога от индоевропейски (ирански) народи, а самите тюрки са произлезли от смесицата им с монголи. Това води до търсенето на ирански елемент в основата на тюркския генезис. Думата *A-shih-na*, с която китайски извори обозначават владетелския род на тюрките, не е тюркска, а иранска (согдийска) по произход и означава „небе, синьо“. Може да се предположи, че согдийските търговци, идващи от Трансоксания в Китай, са използвали своя собствена дума, за да обозначат тюркските си господари, които са се определяли като „къок“ (небесни, сини) тюрки. Но дали тюрките се появяват за пръв път в историята с „къок-тюркския“ си каганат? Някои днешни тюркски народи са познати далеч преди това. За енисейските киргизи например, предци на съвременните хакаси, има данни в китайските извори от II в. пр.Хр. насам, че са били червенокоси или руси и пъстрооки. Това е накарало някои учени да смятат, че те първоначално не са били тюрки, а иранци или тюркизира-

ни енисей-остяки, респ. друг палео-сибирски народ. Авторът възразява с аргумента, че киргизите имат един от най-чистите тюркски езици, а освен това сред иранците преобладава чернокосият и тъмноок тип. Народите на запад и юг от тях, от които са произлезли средновековните кипчаки, също са били русоляви. Друг пример са усуните (*Wu-sun*), споменавани през II в. пр.Хр., за които е записана сходна етногенетична легенда, както за ранните тюрки – оцеляло дете, отгледано от вълчица. Те също са описвани като червенокоси и зеленооки. Повечето изследователи са ги смятали за ираноезични. Но иранските народи са нямали светли коси и очи, липсва и мотивът за вълчицата при тях. Единствената неясна връзка е мидийската дума *spaka*, „вид куче“, от която е произлязло рус. *собака* „куче“.

От третата глава нататък авторът се опитва да обясни на достъпен език и с примери, насочени към „редовия“ читател, как от праезика се появяват диалектни разклонения, които после стават отделни езици в рамките на дадено езиково семейство. Той очертава и историята на „Алтайската теория“ – от Щраленберг и Кастрен насам, към която впоследствие са присъединени корейски и японски език. Но възразява на идеята, че праалтайските езици се разполагали в източните части на Азия. По-скоро те са възникнали някъде в Западен Сибир и после са се разпространили на изток. Разгледани са характерните звукови промени при съпоставка на думи от огузките и кипчакските езици, както и особеностите на изчезналия „булгаро-огурски език“, представляващ различен диалект от останалите тюркски езици. Дали той е бил основна форма на прото-тюркски, от който е произлязъл общотюркският, не може да се прецени, но тюркските слова, общи с най-ранните форми на монголски и унгарски, са изключително „ротативни“ (прабълг. –г > тюрк. –z). В съпоставка на 300 базови тюркски и монголски думи се оказва, че 130 от тях показват съответствия, макар при числителните тюркският да има по-големи връзки дори с индоевропейските езици. Съществуването на сравнително голям брой тюркски и монголски подобия загатва по-скоро за отношения на заимстване, отколкото генетични наследства, което явно отхвърля представата, че тюркският и монголският са били родствени от самото начало. В крайна сметка, тюркският е имал повече общи думи с унгарския, отколкото с монголския език.

На въпроса за „унгарската връзка“ е посветена отделна глава. Самото етническо название идва не от „хун“ (хуни), а от „он-огур“ (10-те огури) – съюза на онези 10 пратюркски племена, от които са произлизали и унгарците. Тъкмо това е причина в средновековните извори унгарците да бъдат обозначавани като „турки“. Спорът за техния общ възможен произход

с тюрките води през XIX в. сред интелектуалните кръгове в империята до т.нар. угро-тюркска война. С подкрепата на държавата про-угро-финското гледище става господстващо, макар след обявяването на независимостта на Унгария (1918) повечето унгарски учени да подчертават близостта между тюркски и унгарски. Авторът предлага в две таблици съпоставки на тюркски и унгарски базови думи (135 съответствия от 300 лексеми) и между монголските и унгарските паралели в тюркския. Оказва се, че колкото по-дълбоко навлизаме в сърцевинния речник, толкова повече унгарският стои по-близо до тюркския. Любопитно е и името на предводителя на унгарското преселение към Централна Европа – *Almos*, съвпадащо с *Almuş*, владетеля на волжките българи при приемането на исляма. Редица други средновековни унгарски имена също намират свое обяснение чрез тюркски. Това води до реконструктивна схема, по която някогашният огурски език е породил три разклонения – 1) прото-об-угърски с потомци хантийски и мансийски; 2) прото-унгарски с наследник съвременния унгарски и 3) прото-тюркски с потомци прото-булгарски и общотюркски. Схемата не противоречи на представата за мястото на унгарски език в уралската (угро-финска) лингвистична общност, а само прецизира позицията на угърския клон в нея.

Темата е продължена и в следващите глави, където чрез редица паралели на „алтайски“ думи в уралските езици и съпоставка на фински, унгарски и тюркски глаголи се показва, че в някои отношения унгарският език е по-близък до тюркския, отколкото до финския, а това предполага по-специална връзка между угърските езици и тюркския, развили се на обща територия. Обозначенията на унгарците в средновековните извори като „турки“ говори за това, че може би самите те до XI в. да са се припознавали като такива. А това е могло да се породи само в прародината на маджарите – някъде в Башкирия, където те са си взаимодействали с башкирите и огур-булгарите в рамките на оногурския племенен съюз. Като анализира съобщената по китайски и ислямски извори легенда за оцелялото след погрома над народа му дете, отгледано от вълчица, авторът локализира родината на тюрките, преди те да се насочат към Алтай, в Южен Урал – северно от Каспийско и Аралско море. Той привлича и западни извори от I в. сл.Хр., където на изток от Азовско море са споменати „тюрки“ (*Turcae*, *Turcae*). Изглежда, нещо е станало в Южен Урал, родина на сарматите – заключава ученият, – завършило с поражение на тюрките, след което някои от оцелелите избягали на изток. Част от тях са се присъединили в огурската миграция през V в. като компонент на бъде-

щите унгарци. Това би обяснило и прозвището „турки“ за маджарите през средните векове – като частично запазено име или древен спомен за него сред прото-унгарците или техния елит.

Последвалите шест глави са посветени на мястото на пратюрките в древна Източна Европа, на връзката между скандинавските германци с „тюркската страна“, на възможен тюркски аспект при сарматите и скитите, както и на евентуалната връзка на славянските и индоевропейските езици с тюркските. Тук читателят ще научи нещо повече за т.нар. сувари/сабири и други централноазиатски народи, появили се на запад от Каспийско море още в древността. Ще се запознае с вижданията на автора за първото споменаване на българите в *Liber Generationes* (354) като произлезли от „Ziezi“, в който антропоним може да се види името на народа „зихи, зики“, предтечи на черкезите от Западен Кавказ, ако не беше добавката от друга версия на календара „*Ni omnes Bactriani*“ (те всички са бактрийци). Бактрия в днешен Северен Афганистан е била наричана в древните индийски извори *Bahlika*, а в средновековните мюсюлмански – *Balh*. Авторът подлага на анализ тази българо-бактрийска връзка, за да заключи, че българите са мигрирали към Кавказ някъде преди 334 г., което се подкрепя и от податките в арменските извори. Той допуска, че античното народопреселение от II в. пр.Хр., обозначаващо понякога като „сарматска вълна“, което увлякло пратюркски и ирански народи към Източна Европа, е било в резултат на западната миграция на *юе-чжи*, прогонени от хуните от Северен Китай. Тъкмо те със съюзниците си породили залеза на някогашната гръко-бактрийска държава. Анализирани са антични племенни названия и хидроними, които могат да намерят своето обяснение чрез тюркски, напр. Птоломеевото *Daikh* (древна форма на *Yaıık* – тюркското название на р. Урал) и други, което свидетелства за наличието на „тюркско“ население в региона поне няколко века преди Птоломей.

Към езиковите съпоставки се добавят данни от археологически и генетични изследвания на обширното евразийско пространство. Особено внимание е обърнато на курганната теория на Мария Гимбутас, която свързва носителите на тази култура (авторът въвежда за тях термина „курганци“) с праиндоевропейците. За О. Каратай основният недостатък на теорията е, че тя води проучвания само в праисторията, при липса на дисконтинуитет в самата курганна история. Тя продължавала в Евразия до налагането на християнството и исляма, а във Вътрешна Азия – до приемането на будизма. С „курганците“ в Европа се появяват гените на хаплогрупи R1b и R1a, които са със степен произход, срещат се сред скандинавските

германци и тюрките, но не и при всички индоевропейски народи (те липсват например в анатолийската група, отделила се от праиндоевропейското тяло преди идването на „курганците“ в Източна Европа; няма ги сред гърци, италийци и може би илири и индо-иранци). Съдейки по лексикалния материал, се оказва, че тюркският праезик е възникнал в регион, където се е практикувало земеделието – може би в Южен Урал, което обяснява индоевропейските връзки на множество пратюркски земеделски термини и липсата на такива връзки с Алтайската зона. Вероятно група на пратюрките е обитавала от ранни времена (не по-късно от сарматския период) и район, подходящ за живота на пчели, защото в тюркските езици съществуват собствени думи за „пчела“ и „мед“, различни от тези в монголски и тунгузо-манджурските езици, без те да са заемки от индоевропейски източник, какъвто е случаят със съответните уралски обозначения. На възможна връзка между пратюркските, индоевропейските и дравидските названия за „колело“ и „кола“ на едно „ностратическо“ ниво авторът се спира в отделна глава, публикувана първоначално като статия през 2020 г., за да премине след това към темата за външния вид на древните тюрки. Ислямските и китайските сведения открояват тюрките от другите народи по това, че са били рижи, руси, светлокоси, пъстрооки, зеленооки и белокожи. Едва след смесването на източните тюркски племена с местното монголоидно население започнали да преобладават „тъмните“ черти. Източноазиатските компоненти липсват при западните тюрки.

В последната глава на труда се разглеждат някои пратюркско – шумерски паралели, с които често се спекулира. Шумерският е аглутинативен език и в това отношение стои по-близо до урало-алтайската и дравидската група, отколкото до семито-хамитските и индоевропейските езици. Ученият е на мнение, че еламски и дравидски са в същата позиция както шумерски и „тюркски“, но през 3-то хил. пр.Хр. би трябвало да става въпрос по-скоро за праезик, например за урало-алтайски. Сравнението на шумерския и тюркския вокабулар в табл. 7 показва, че сред шумерско-тюркските съответствия фигурират и преходите $-r > -z$ и $-l > -š$, като шумерските форми се съгласуват с булгаро-чувашките или с очакваните пратюркски. Авторът е склонен да приеме, че живелите на север от шумерите *субари* може да са били източникът на тези връзки. Навярно пратюркският и праунгарският са започнали да се формират в Централна Евразия преди появата там на субарски елементи и на езиково родствените им *хурити* и *урарти*. Смесването на народи от Средния изток и Южен Урал ще да е произвело прото-формите на тюркските и унгарски същности.

В заключение авторът припомня, че Алтайската теория все още не е доказана и не може да се използва за проучвания на тюркската прародина и генезис в рамките на алтайската общност. Преди всичко тюркски и монголски нямат тесни връзки, показващи генетично родство. По всяка вероятност древните тюрки трябва да бъдат локализирани някъде на запад от Алтай. Палеогенетичните проучвания също показват, че народите на изток и запад от Алтай са имали отделни корени и едва по-късно са започнали да се смесват. Видимо доказателство на факта, че тюрките са се появили в район извън класическия алтайски свят, идва от липсата на китайски слой заемки в пратюркския, с изключение на някои оспорвани случаи. „Западно от Алтай“ би означавало някъде „източно от Урал“, където пратюркската формация би могла да бъде в контакт с представители на волжко-уралския свят още в предисторическите времена. Но тя ще да е била в продължително съседство и с индо-ариите някъде в Централна Азия – в Южен Урал и Западноказахските степи. Това отвежда към ранната бронзова епоха (3-то хил. пр.Хр.) и то се потвърждава от археологическите находки, свидетелстващи за човешко придвижване от Южен Урал към Централна Европа, където тогава били западните граници на индоевропейския свят. Народите, създаващи кургани, прекосили Волга и овладели черноморските степи, внасяйки R-генния пласт, който дотогава е липсвал в европейските популации. Това не са били „индоевропейци“, защото гените им не съвпадат с тези на отделилия се преди тяхната поява индоевропейски Анатолийски клон. По-вероятно е в „курганците“ да се видят племена, свързани с пратюрките, защото курганната традиция е била запазена тъкмо сред по-късните тюркски народи. Изглежда пратюркският е бил г-език – смята авторът. Но след колапса на *сюн-ну* на изток (III в. н. е.) този г-език се е променил в z-език и с времето е станал господстващ в степта. Само отделни групи в нейната периферия или извън степния свят са запазили стария език – историческите булгари, огури и сувари.

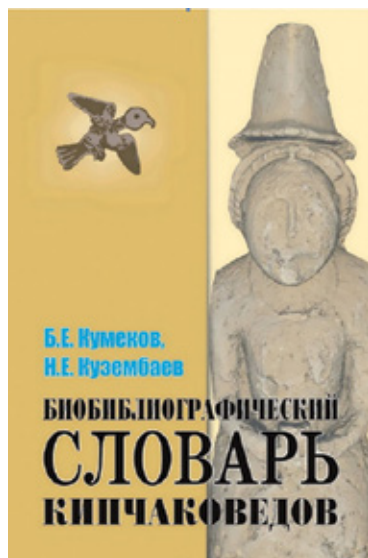
Библиографията от 577 единици е групирана в Първични извори, Речници и Литература (книги и студии). Тя е последвана от Индекс, представляващ смесен именен показалец.

Като цяло, трудът е насочен към най-широк кръг читатели – той е написан увлекателно, с лек стил и приятен език, чрез който авторът се е опитал да направи по-достъпни за разбиране сложните проблеми, които се е захванал да изясни. И това му се е отдало. Книгата е занимателна, чете се с интерес, а осемте подробни таблици с езикови съпоставки мо-

гат да служат като основа за по-нататъшни дирения. Повечето лексикални интерпретации са убедителни, други – не чак толкова, но в крайна сметка авторът подсказва наличието на пред-тюркски популации в евразийския регион във времената преди новата ера. С това той влиза в дисонанс с общоприетите представи, обаче го прави умело, интелигентно и с анализ на най-актуалните трудове в съответните области – лингвистика, археология, палеогенетика. Може само да се съжaliaва, че не е бил запознат с тезата на Карл-Хайнрих Менгес за т.нар. първа тюркска прародина¹, която до голяма степен съвпада с неговата собствена идея. В началото на новото хилядолетие аз също бях привлечен от тази проблематика (STOYANOV 2003), макар някои мои изводи да се разминават с тези на проф. Каратай. Например по отношение на етно-лингвистичната характеристика на усунни, саки и сармати. Сега двете работи взаимно се допълват, обогатяват и припокриват.

2.

Б. Е. КУМЕКОВ, Н. Е. КУЗЕМБАЕВ. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. Алматы: Литера-М, 2023. 200 с. (Казахский национальный университет имени аль-Фараби – Международный институт кипчаковедения, Институт истории и этнологии им. И. И. Валиханова)

Книгата е отдавна замислен проект на д-р Нуркен Кузембаев, доцент в Павлодарския държавен педагогически университет, който през 2009 г. защитава дисертация върху „История на изучаването на кипчакските племена в Русия (XVIII–XX в.)“ под научното ръководство на проф. Булат Кумеков, публикувана и като отделна монография (2-ро издание, 2018 г.). В малко по-разширен вариант (272 с.) „Речникът“ е издаден през същата година и в Астана от международната Тюркска академия. За отговорен редактор е избран Питър Голден – един от най-добрите специалисти в областта, почетен професор по история, тюркология и изследвания на Средния Изток в университета Рътгърс,

¹ Вж. напр. карта № 4 и 5 при MENGES 1968.

Ню Джърси, САЩ. Чувствам се поласкан, че Нуркен предложи да участвам в този проект, но кончината на съпругата ми попречи да се ангажирам отблизо с подобно начинание. Все пак му изпратих онлайн библиографията си за изучаването на куманите в Европа, с което се надявам да съм допринесъл мъничко за обогатяването на труда.

Публикацията е посветена на паметта на видния руски тюрколог и ориенталист Сергей Кляшторни (1928–2014), отличен познавач на древнотюркските рунически надписи и специалист по история на Централна Азия и Евразийската степ.

В Предговора се обръща внимание на тривековната традиция при изучаването на родствените етнически групи на кумани, кипчаки и кимеки, резултатите от което полагат основите на комплексното научно направление, наречено „кипчакознание“. Значимостта на тематиката се определя както от приноса на тези племена в процеса на формиране на редица тюркоезични народи, така и от важната им роля в историята на Русия, Византия, Унгария, Египет и Китай. Сведенията за тях са фиксирани писмено на различни езици. На територията на своето разселване те са оставили археологически паметници, топоними, следи в етнографията и езика на редица народи, които стават предмет на разисквания в хуманитаристиката. С нарастване количеството публикации в специализираната историческа и филологическа книжнина възниква необходимостта от обобщаване развитието на кипчакознанието и това подтиква авторите да подработят първото по рода си биобиблиографско проучване за дейността на учените в тази сфера на познанието.

„Предисловието“, представено и в превод на английски език, е последвано от полезна информация относно „Историята и перспективите на развитие на кипчакознанието“. Текстът е замислен като въвеждаща теоретична част, предхождаща същинския речник, и е разделен на два параграфа, отразяващи творческото амплоа на двамата автори. Най-напред е представен „Обзор на историята на изучаване на кипчакската проблематика в казахстанската и задгранична историография“ (с. 8–15). Той е дело на Н. Кузембаев и пресъздава в съкратен вид изводите от дисертацията му и последвалите релевантни негови публикации. Параграфът предлага панорамен поглед върху изучаването на тази проблематика в Казахстан, Русия, СССР и постсъветското пространство, но също извън границите на ОНД – в Украйна, Унгария, Румъния, България, Турция, Западна Европа и САЩ, като са отразени и някои близоизточни автори, писали за ролята на мамелюците в Египет, потомци на продадените в робство кипчакски

воини. Българският принос е резюмиран в отделен абзац, като интересът към куманите в българската историопис е обяснен с „факта“, че „куманите, братята Петър и Асен, са основали Второто българско царство, избавяйки българския народ от окупацията на Византийската империя“, както и с това, че „куманите трайно се настанили на територията на страната“ (с. 11). Авторът споменава тук имената на М. Моллова, В. Стоянов, П. Павлов и А. Николов, развивали теми от интерес за кипчакознанието. Като изтъква ролята на казахската историческа наука, на която се отдава приоритет при разработката на концептуалните проблеми на тази дисциплина, той заключава, че многогодишните научни изследвания в страната са създали основа за откриването и на единствения в света Международен институт по кипчакознание в Казахския национален университет „Ал-Фараби“ в Алмати, начело с акад. Булат Кумеков.

Неговият „почерк“ откриваме във втория параграф „Кипчакознанието – концептуално научно направление от евразийски мащаб“ (с. 16–27), обхващащ редица наблюдения и заключения на учения. Тук на няколко страници е обърнато внимание на значението на мюсюлманските извори (арабски и в по-малка степен персийски) при установяване на взаимовръзката между кумани, кипчаки и кимеки, някога смятани за обозначения на един и същ народ, но всъщност различаващи се по местообитаването и историческата си съдба. Текстът пресъздава основните изводи, до които стига авторът при разработване на кандидатската си дисертация (1970). Базирайки се на Ал-Идриси в съпоставка със сведенията от други мюсюлмански извори, той установява, че при тях терминът „куман“ не е бил европейски екзоетноним, а е самоназвание на група тюркски племена, свързана с кипчакския свят, но не тъждествена със самите кипчаки. Кумеков е прецизирал картината на трите етнополитически обединения в рамките на Кимекския каганат, разпространени през IX – началото на XI в. в пространството от Иртиш до Итил (Волга). Същинските кимекски племена са населявали компактно района на Иртиш в Източен Казахстан и Западен Алтай. В Централен Казахстан се намирали кипчаците, а куманите съставлявали най-западния клон на кимеко-кипчакското обединение и обитавали териториите между северните приаралски степи и Урал. Всички те се намирали под политическия контрол на кимекския каган, продължил традициите, възникнали в древнотюркската среда през VI–VIII в. (с. 20). В началото на XI в. наследството на Кимекския каганат преминава в ръцете на кипчакския военно-племенен елит, а с териториалното разширяване на неговото влияние в мюсюлманските извори се появява и терминът Дешт-и

Кипчак („Кипчакска степ“). Вече в средата на XI в. започва придвижването на кипчаците от Итил на запад и куманите като техен авангард влизат в съприкосновение с народите от Източна Европа. В последвалия период в пределите на Дешт-и Кипчак протича интензивен процес на формиране на кипчакска народност, но той бива прекъснат от монголската инвазия и през първата половина на XIII в. всички земи под влиянието на кипчаците влизат в състава на световната монголска империя.

По-нататък авторът подчертава, че изследването на проблемите на кипчакознанието, свързани с евразийското историко-културно наследство, трябва да се провежда в три взаимно допълващи се научни направления, а именно: 1) Кипчаците и Тюркският свят; 2) Кипчаците и арабският Изток; и 3) Кипчаците и народите на Източна Европа, като излага допълнителни аргументи в подкрепа на тази теза, включително за ролята на кипчакските племена в генезиса на казахския народ и редица други тюркоезични народи, значението на кипчакския фактор в мюсюлманския свят – от Египет до Северна Индия, както и важноста на техните взаимоотношения със съседните страни и народи от средновековна Източна Европа.

След тази встъпителна теоретична част следва самият Речник (с. 28–179). Тук в азбучен ред са представени отделните учени с кратки биографични данни, сведения за научните им интереси и публикации, свързани с кипчакознанието, а също главните им приноси за развитието на тази област, като са посочени използваната литература и работи, посветени на техния живот и дейност. Те не са обособени по държави или произход, а са дадени общо – от киргизкия историк Р. Абдуманапов (р. 1968 г.) до ориенталиста А. Якубовски (1886–1953). Като български специалисти в областта са споменати К. Голев (с. 66–68), С. Младенов (с. 124–125), М. Моллова (с. 126), П. Павлов (с. 134–135) и В. Стоянов (с. 157–159). Справочният апарат включва списък на използваната литература (на с. 180–190), списък на съкращенията (с. 191–193) и указател на имената (с. 194–197). В края на книгата е поместено и съдържанието – на руски и на английски език (с. 198–199).

* * *

Трудът безспорно съдържа някои липси и това е осъзнато от авторите, които привеждат мнението на А. Н. Кононов, че „всеки речник, особено биобиблиографския, страда от известна степен на непълнота на съобщенията в него сведения“. Но като първо по рода си начинание той заслужава адмирации. Книгата е богата на информация и може да служи като ценен справочник в областта. Тя е полезна за специалистите тюрколози и ара-

бисти – историци, археолози, езиковеди и етнографи, както и за най-широк кръг от читатели.

3.

ЗЕЙНЕП ЗАФЕР, НУРИЕ МУРАТОВА. Тюркология в изгнание. Мефкюре Моллова: биографично изследване. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2022. 352 с.

Тази книга се чете трудно. Натоварена е с емоции, които въздействат. Описва живота на една красива, чувствителна, но силна и борбена жена – интелектуалка и учен от европейска величина, чиито трудове са слабо известни у нас, а името ѝ – притулвано по конюнктурни съображения. Нейната съдба се преплита с развитието на българската тюркология, следващо обратите в официалната малцинствена политика.

Институционализирането на тази комплексна наука в българското образование прохожда през 50-те години на XX в. с учредяването на катедрата „Турска филология“ към Софийския университет. Това е времето на Вълко Червенков, когато съветският модел се възприема безпрекословно в националната и малцинствената политика. Изселването на над 155 хиляди български турци (предимно консервативни елементи и представители на интелигенцията) е последвано от видима промяна. Форсира се изграждането на турски училища, за които трябва да се намерят и учители, появява се нова централна и регионална турскоезична периодика, създават се турски театри и читалища, организират се курсове за професионална квалификация, но най-вече се набляга на приобщаването на турската младеж към комунистическата идеология.

На този фон се разгръща дейността на семейство Риза и Мефкюре Моллови като едни от основателите на катедрата „Турска филология“ и водещи преподаватели в нея. И двамата имат висше филологическо образование (той по славянски филологии, а тя – по френска филология), и двамата са първи сред българските турци, добили научна степен „кандидат на науките“ (сега „доктор“), при това – задълго останали единствени с подобна квалификация сред колегите си от катедрата. Риза води лекции

ите по турска литература и фолклор, а Мефкюре – по турски език и диалектология. Лете обикалят из страната и събират материали за турските диалекти, обичаи, песни, предания. Понякога в компанията на унгарски и азербайджански учени, дошли в помощ на новосъздадената специалност, но по-често сами. Риза е убеден комунист, от младеж – с леви убеждения; такава е и Мефкюре, макар да няма сведения за нейно членство в компартията. Родена в семейство на учители от Добрич, тя завършва френския колеж „Сент Андре“ във Варна, което ѝ позволява да получи филологическо образование в Софийския университет. В началния период от развитието на специалността те са може би сред най-подходящите за обучаване на бъдещите учители по турски език и литература (останалите им колеги са с юридическо или педагогическо образование).

Можем да си представим какъв шок в разбиранията им за света е предизвикал обратът в малцинствената политика, породен от наченатия националистичен курс на „новия първи“ в комунистическата йерархия Т. Живков, дошъл на власт с помощта на тогавашния съветски „перестроечник“ Н. Хрущов. Риза Моллов, който не е свикнал да премълчава нередности, се противопоставя на сменения партиен курс и го заклеява като погрешен. Това го вкарва в конфликт със силните на деня. Срещу него се изправят не само правоверните партийни членове от катедрата, но и безпартийните, а така също органите на ДС, събиращи информация чрез инфилтрираните си агенти. Започват да се плетат интриги, всички се обединяват срещу нарочения отгоре за „враг“. Особено старателни са онези безпартийни, които имат какво да прикриват от своето минало, но и членовете на БКП припаяват в общия хор. Включително тези с турски произход, някои от които после ще изпитат на свой гръб натиска на властта.

Двамата преподаватели, които са далеч по-активни като учени от останалите си колеги, биват уволнени от университета, а лекциите им се поемат от други (в случая с Мефкюре Моллова – от нейния бивш студент Емил Боев, назначен по това време като асистент). Животът на семейството става труден. Стига се дотам, че Риза Моллов дори изявява желание да емигрира в Съветския съюз, където да се развива като учен, но там се озовава в психиатрично заведение – същото, в което посреща новата 1964 г. поетът дисидент и по-късно Нобелов лауреат Йосиф Бродски. В края на жизнения си път Риза Моллов работи като библиотекар в БАН. Съпругата му остава домакиня и се препитава с хонорари от публикациите си, преводи и продажба на книги от семейната библиотека. Въпреки трудностите, а може би и заради тях, тя изцяло се отдава на научна дейност и публикува в

различни специализирани издания на български, френски, руски, турски. Риза умира през март 1986 г. Мефкюре изтърпява всякакви неволи и през 1989 г. емигрира при сина си в Париж, който е сред насилствено екстрадираните преди началото на т.нар. Голяма екскурзия. На границата ѝ конфискуват книгите, научните записки и някои от по-ценните предмети. Останала в странство, тя продължава да твори до кончината си през 2009 г.

Авторите на това биографично изследване за най-известната в света българска тюрколожка са положили неимоверен труд да издирят малкото запазени сведения за нейния жизнен и творчески път. Те са преровили множество архивни сбирки, в това число и на „Комисията по досиетата“, провели са интервюта с хора, които са познавали Моллови, ползвали са материали от периодичния печат и справочни издания, както и релевантна литература на български, руски, азерски и турски език. В книгата е даден списък на над 150 публикации на Мефкюре Моллова (тук № 144 и 145 се повтарят – при втория случай навярно става дума за рецензията ми, следваща нейната статия, но на с. 223–238), приложени са и шест документа, а също резюме на английски език. Текстът е изпълнен с цитирания и спомени на участници в събитията. Чрез това той пресъздава с по-богати щрихи живота на едно академично звено през първите години от развитието на българската тюркология. Описва и същността на хората – малки или големи според вътрешната им нагласа и поведение.

* * *

За Мефкюре Моллова бях научил, когато подготвях очерк за изследователските средища по тюркология в България, обнародван през 1988 г. в „Materialia Turcica“. По-късно, при проследяване историята на изучаване на „Codex Cumanicus“, се натъкнах на множество нейни публикации. Ето защо ѝ посветих отделен параграф при разработване на моята „Куманология“. Това обаче, което не знаех за нея, бе, че тя е и първата турска (или татарска?) поетеса с издаден а у нас стихосбирка на турски език. Била е смятана за *турската Багряна* и сравнявана с голямата руска поетеса Анна Ахматова (1889–1966), майката на прочутия историк Лев Гумилев. Като литературен специалист едната от авторките на книгата, Зейнеп Зафер, е добавила цяла глава за поетичното творчество на Мефкюре Моллова – вероятно своя изследователска студия, в която предлага и доста успешни български преводи на някои от нейните стихотворения. Те са с впечатляваща експресивност и поетичен изказ. Например: *„Очите ти са две огнища / Не ги прикривай. / Скритото е като тъмнината. / А*

в тъмното / те светят с по-силна страст“ (1949). Или „Ако се разпръсна пред тебе / като синя, синя / светлина... / Би ли ме събрал / и взел?“ (1950). Също „Сърцето ми е така необятно, / че може да обгърне целия свят. / Сърцето ми е толкова мъничко, / че от една любов ще се пръсне“ (1951). Не познавах този неин талант. Останах зашеметен от дотогова красота, уловена и пресъздадена чрез майсторството на истинския творец: „Свечерява се. / Слънцето подава устни на баира / и се мушка в пазвата му / под аления атлазен юрган“.

Всички тези душевни пориви секват, когато започват притесненията заради отстояване на собствената същност. Остават само научните дирения, които Мефкюре Моллова продължава да реализира до края на своя живот.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

DROZDOV, Ju. N., 2008. *Tjurkskaja ètnonimija drevneevropejskih narodov*. Moskva [In Russian]. (ДРОЗДОВ, Ю. Н., 2008. *Тюркская этнонимия древнеевропейских народов*. Москва).

DROZDOV, Ju. N., 2011. *Tjurkskojazyčnyj period evropejskoj istorii*. Moskva-Jaroslavl': ООО ИПК „Литера“ [In Russian]. (ДРОЗДОВ, Ю. Н., 2011. *Тюркскоязычный период европейской истории*. Москва-Ярославль: ООО ИПК „Литера“).

DROZDOV, Ju. N., 2018. *O nekotoryh narodah drevnej Evropy*. Moskva [In Russian]. (ДРОЗДОВ, Ю. Н., 2018. *О некоторых народах древней Европы*. Москва).

KARATAY, O., 2011. *Türklerin Kökeni*. Ankara: Kripto Kitaplar 2011. 272 s. (Издание от 2024 г. е 336 с.).

KARATAY, O., 2022. *The Genesis of the Turks. An Ethno-Linguistic Inquiry into the Prehistory of Central Eurasia*. Cambridge Scholars Publishing.

KUMEKOV, B. E., N. E. KUZEMBAEV, 2023. *Biobibliograficheskij slovar' kipchakovedov*. Almaty: Litera-M (Kazahskij nacional'nyj universitet imeni al'-Farabi – Meždunarodnyj institut kipčakovedenija, Institut istorii i ètnologii im. I. I. Valihanova). [In Russian]. (КУМЕКОВ, Б. Е., Н. Е. КУЗЕМБАЕВ, 2023. *Биобиблиографический словарь кипчаковедов*. Алматы: Литера-М (Казахский национальный университет имени аль-Фараби – Международный институт кипчаковедения, Институт истории и этнологии им. И. И. Валиханова).)

MENGES, K. H., 1968. *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Otto Harrassowitz: Wiesbaden (= Ural-Altaische Bibliothek, Band 15).

STOJANOV, V., 2003. Evrazijskijat svjat do pojavata na tjurkite. *Istoričesko badeshte-Historical Future*. (1–2), 3–45; 2004, (1–2), 3–46 [In Bulgarian]. (СТОЯНОВ, В., 2003. Евразийският свят до появата на тюрките. *Историческо бъдеще*. (1–2), 3–45; 2004, (1–2), 3–46. Също в: *Valeristica Polyhistorica*, 2011, т. I, 33–190. Също достъпно на: https://clio.ihist.bas.bg/texts/eurasia/eurasian_world.html).

ZAFER, Z., MURATOVA, N., 2022. *Tjurkologija v izgnanie. Mefkjure Mollova: biografično izsledvane*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“. 352 s. [In Bulgarian]. (ЗАФЕР, З., Н. МУРАТОВА. 2022. *Тюркология в изгнание. Мефкюре Моллова: биографично изследване*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. 352 с.).

*Prof. Valery Stoyanov, DSc
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
e-mail: valeryst11@yahoo.com*